

ШИФР «ПРОНИКНЕННЯ»

НАУКОВА РОБОТА

на тему:

«Сучасні домінанти страхового ринку України»

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1	
ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ РИНКУ СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ.....	4
РОЗДІЛ 2	
РІВЕНЬ ПРОНИКНЕННЯ СТРАХОВОГО РИНКУ В ЕКОНОМІКУ УКРАЇНИ.....	10
РОЗДІЛ 3	
ВЕКТОРИ ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ПРОНИКНЕННЯ СТРАХУВАННЯ В ЕКОНОМІКУ.....	20
ВИСНОВКИ.....	25
ЛІТЕРАТУРА.....	27

ВСТУП

На сучасному етапі становлення в Україні існує ряд фінансово-економічних, політичних та соціальних проблем, які безпосередньо впливають на розвиток фінансових ринків. Основними напрямками стабілізації економіки та забезпечення суспільного добробуту є збалансування державних фінансів та ефективне функціонування фінансових ринків. Страховий ринок посідає важливе місце в системі фінансових механізмів захисту суспільства від несприятливих подій, будучи однією з найважливіших частин економічної інфраструктури країни.

Визначенням основних проблем страхового ринку України та шляхів їх вирішення займалися такі вітчизняні вчені як, Александрова М. М., Головка А. Т., Горбач Л. М., Осадець С. С., Кабанов В. Г., Денисенко М. П., Ковтун І. О. та інші. Протягом останніх років все більше науковців займаються вивченням розвитку страхового ринку України, що насамперед пов'язано зі значною трансформацією національної економіки.

Мета наукового дослідження полягає в окресленні пріоритетних векторів сприяння розвитку страхового ринку України задля підвищення рівня його проникнення в економіку країни.

Досягнення поставленої мети є можливим на основі виконання таких завдань:

- охарактеризувати передумови становлення страхування в Україні;
- дослідити рівень проникнення страхового ринку в економіку країни;
- окреслити вектори покращення функціонування страхового ринку

України.

Об'єктом дослідження є страховий ринок України, а предметом – економічні відносини, що визначають закономірності розвитку страхового ринку.

У процесі дослідження були використані такі методи, як монографічний, порівняння, узагальнення, графічний, статистичний.

РОЗДІЛ 1

ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ РИНКУ СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ

Зростання ймовірності реалізації ризику в усіх сферах людського життя та господарської діяльності, а також постійне збільшення рівня економічної активності суб'єктів господарювання посилює необхідність захисту громадян від можливих втрат та розподілу збитків серед широкого загалу. Такий захист ефективно реалізується через механізм страхування. Основне призначення страхування, як базової сфери фінансової системи, полягає у покритті втрат суб'єктів господарювання внаслідок настання різних ризиків, а також забезпечує мінімізацію цих ризиків.

Провідні вчені в сфері галузі страхування такі як: Александрова М. М., Головка А. Т., Горбач Л. М., Осадець С. С. та інші [1, 2, 3, 4] у своїх працях виділяють наступні етапи становлення страхового ринку України: перший 1991 – 1993 рр.; другий 1993 – 1996 рр.; третій з 1996 по 2001 рік та четвертий – з 2001 по сьогоднішні дні. Кожен з цих етапів можна охарактеризувати певними досягненнями в контексті нормативно-правового регулювання страхового регулювання загалом та діяльності страхових компаній зокрема (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Етапи та підстави розвитку страхового ринку України

Етапи розвитку страхового ринку України	Ключові досягнення
I етап (1991-1995р.)	фактична відсутність нормативних актів; прийняття Декрету Кабінету Міністрів України «Про страхування» від 10 травня 1993 року.
II етап (1996-2000р.)	прийняття Закону України «Про страхування» від 07 березня 1996 року.
III етап (2001-2008р.)	прийняття Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про страхування» від 04 жовтня 2001 року.
IV етап (з 2009р.)	прийняття Податкового кодексу від 02 грудня 2010 року та інших нормативно-правових актів, що посилюють вимоги до фінансової стійкості та надійності страховиків.

Джерело: розроблено автором

Зростання великої кількості страхових компаній протягом першого етапу

не забезпечувало формування повноцінного страхового ринку в Україні. По-перше, не було органу, який контролював страхову діяльність, а це стало сферою в якій працювали аферисти та шахраї. Незахищеність інтересів та невпорядкована діяльність страхувальників сприяли створенню системи державного регламентування страхової діяльності. Основою цього став Декрет Кабінету Міністрів України «Про страхування» від 10 травня 1993 р. та постанова Кабінету Міністрів України «Про ліцензування страхової діяльності» від 1 липня 1993 р. [5].

Після прийняття Декрету «Про страхування» кількість страхових компаній збільшилася до 700, їм видано 1175 ліцензій на здійснення страхової діяльності, в тому числі 836 – з майнового страхування, 149 – зі страхування життя, 330 – зі страхування відповідальності, 97 – за обов’язковими видами страхування. Велика кількість страхових компаній опинилася на грані банкрутства, оскільки мали малий статутний капітал, а також погано сформовані страхові резерви [6].

Цьому сприяло те, що прийнятий Декрет «Про страхування» був далеко не досконалим, а, радше, швидконаписаним не досить компетентними фахівцями на той час. Найсуттєвішими його недоліками можна сміливо визнати такі:

1. низькі вимоги до реєстрації страхових компаній;
2. нерозподіленість страхування на страхування життя і ризикових видів страхування;
3. недостатня обґрунтованість системи оцінки платоспроможності;
4. юридична невизначеність «технічних» і «математичних» резервів та обмеження величини резервів у структурі тарифної ставки;
5. відсутність самого поняття механізму «зароблених» премій.

Провівши аналіз виявлених помилок, Верховною Радою України у 1996 році приймається Закон України «Про страхування», який вніс вагомі корективи у страхову діяльність в Україні. Основними з них є:

1. розмежування ліцензій між страхуванням життя і ризикових видів страхування;
2. встановлення мінімального розміру статутного капіталу страхової

компанії – 100 тис. грн;

3. впровадження поняття «технічних» і «математичних» резервів, вимог щодо відповідності їм обов'язків, взятих страховою компанією;

4. впровадження маржі платоспроможності на рівні 25-30% від суми премій та виплат за звітній період;

5. підвищення вимог до ліцензування;

6. збільшення частки можливої участі іноземних страхувальників у розмірі від 20% до 49%;

7. встановлення порядку «заробленої» премії, в основу якої покладено метод «одної четвертої» від отриманих премій [7].

Необхідно зазначити, що період з 1997 р. був переломним на страховому ринку: в результаті проведення перереєстрації страховиків їх кількість значно зменшилася, а сам ринок страхування піднявся на новий рівень. Перереєстрація страховиків згідно з новим положенням страхового законодавства щодо вимог до платоспроможності стала черговим етапом переходу вітчизняного ринку страхових послуг до загальноприйнятих у світі норм. За підсумками перереєстрації було відкликано ліцензії у 325 страховиків [8].

Доповненням до Закону України «Про страхування» були нормативні акти, впровадження яких спрямовано на вдосконалення вітчизняного ринку страхових послуг: Постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок і умови проведення обов'язкового страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів» (№1175 від 28.09.1996 р.); Постанови Кабінету Міністрів України «Про порядок здійснення операцій з перестрахування», «Про впровадження діяльності страховими посередниками», «Про товариство взаємного страхування».

4 жовтня 2001 р. був прийнятий Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про страхування», яким запроваджено такі позитивні зміни[9]:

1.Збільшення мінімального розміру статутного капіталу в:

- для страховиків, які займаються страхуванням життя – до 750 тис. євро та 1,5 млн. євро;

- для страховиків, які займаються іншими, ніж страхування життя видами страхування, – до 500 тис. євро від дня набрання чинності цим Законом, а також протягом трьох років від дня набрання чинності – до 1 млн. євро;
- 2. Статутний капітал мав бути сплачений виключно в грошовій формі;
- 3. Розширення меж інвестування тимчасово вільних коштів, зокрема у категоріях активів, якими повинні бути представлені кошти страхових резервів, з'явилися нові – банківські метали та інвестиції в економіку України за напрямками, визначеними Кабінетом Міністрів України;
- 4. загальний розмір внесків страховика до статутного капіталу інших страхових компаній не повинен перевищувати 30% (в Законі старої редакції – 20%) його власного статутного капіталу, в тому числі розмір внеску до статутного капіталу окремого страховика не може бути більшим 10% (5% у старій редакції Закону).

11 грудня 2002 р. Указом Президента України № 1153/2002 згідно з Законом України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» була створена Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України.

5 лютого 2008 р. – Україна вступила до Світової організації торгівлі. З метою виконання Україною своїх обов'язків перед СОТ, вносяться зміни до Закону України «Про страхування». Скасували вимогу щодо надання послуг представництвами страхових та перестрахових брокерів-нерезидентів лише через постійні представництва в Україні, які були зареєстровані платниками податку і включені до державного реєстру страхових та перестрахових брокерів. З 10 квітня 2008 р. страхові та перестрахові брокери – нерезиденти повинні у письмовій формі повідомляти Уповноважений орган про те, що мають намір здійснювати діяльність на території України [10].

Проте після двосторонніх переговорів іноземним страховим компаніям надано дозвіл відкривати свої філії в Україні лише через 5 років з дня вступу України в СОТ. При створенні такої страхової компанії зі страхування життя

статутний капітал такого страховика повинен бути не менше 10 млн. євро.

З початком фінансової кризи, яка в Україні припала на IV квартал 2008 року, ліквідність страхового ринку різко знизилася. Криза внесла не тільки нові корективи у функціонування страхового ринку України, але й загострила хронічні проблеми: перш за все, не впроваджено обов'язкове медичне страхування за участю страховиків; непрозорість фінансової звітності страхового сектора; відсутність якісної статистичної інформації; нерозвиненість ринку страхування життя; низький рівень страхової культури населення; недотримання законодавства з агрострахування; низька інституційна спроможність регулятора.

23 листопада 2011 р. ліквідовано Держфінпослуг та створено Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері ринку фінансових послуг (Нацкомфінпослуг), яка функціонувала до 2019 р.

Дослідження напрямів еволюції ринку страхування доводить, що його функціонування не може бути самодостатнім і відбуватися лише під впливом ринкових законів, а потребує активного втручання держави з метою стимулювання розвитку страхової діяльності, нейтралізації негативних явищ і усунення латентних зловживань при наданні страхових послуг. Ефективним інструментом державного регулювання страхової діяльності може стати виважена податкова політика [11]. Починаючи з 2015 р. у Податковому кодексі запроваджено нову систему оподаткування страхових компаній, яка характерна для багатьох країн Євросоюзу. Ця система оподаткування стала загрозою для страхового ринку України, оскільки планували перевести страховий ринок на загальну систему оподаткування, а в результаті отримали подвійне оподаткування. За старою системою оподаткування страхових компаній передбачало відрахування до бюджету 3% від розміру доходу, отриманого від страхової діяльності. За новим законодавством, до цього податку додали ще й 18% податку з прибутку.

З новою системою оподаткування споживачі страхових продуктів можуть зіткнутися з банкрутством страхових компаній, збільшенням вартості страхових

послуг, що, як наслідок, збільшить недовіру підприємств і населення до страхового ринку України. Як результат – отримаємо незадоволеного споживача і негативне ставлення до страхування, а податкові надходження до бюджету не збільшаться [12].

З однієї сторони – законодавство сприяло для розвитку страхування в Україні, щоб покращити фінансову стійкість і надійність підприємств за рахунок страхування. Але з іншого боку – страхувальники та потенційні страхувальники бачили позитивну тенденцію страхових контрактів, що зумовило зростання кількості страхових платежів. Зокрема ця тенденція прослідковується за останні 5 років (рис. 1.1).

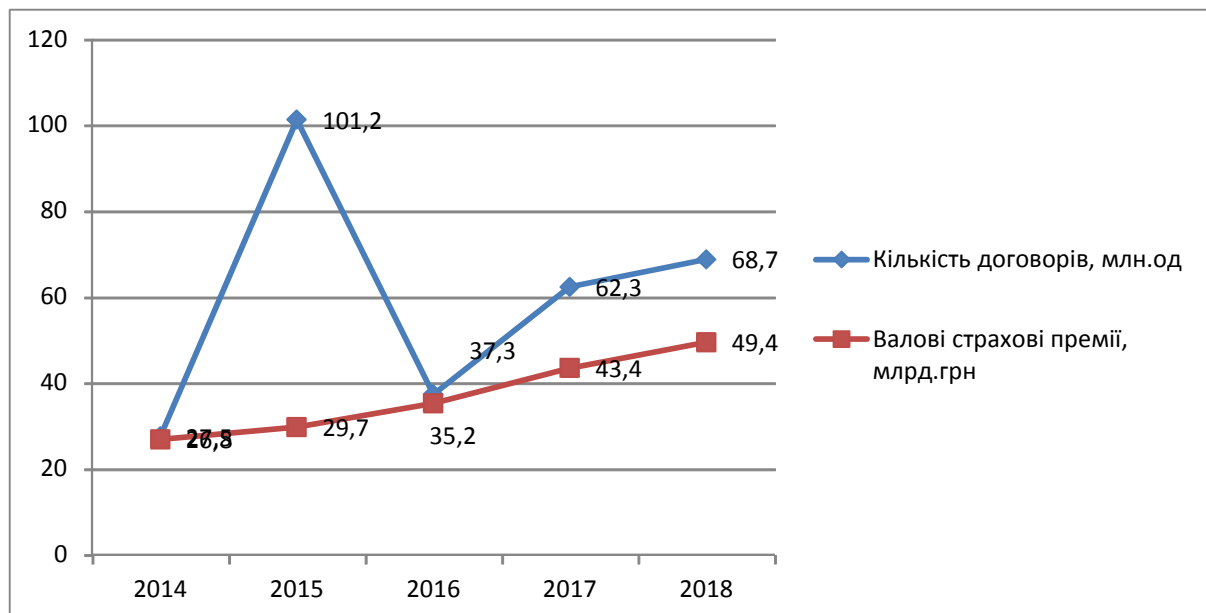

Рис.1.1. Динаміка кількості договорів та валових страхових премій в Україні протягом 2014-2018 роки

Джерело: побудовано автором за [13,14,15,16,17]

Отже, ринок страхування, який в своїй першооснові призначений мінімізувати наслідки реалізації ризиків у різних сферах життя та діяльності людини та суспільства в цілому, в Україні поступово ставав важливим, а інколи і незамінним інструментом соціального захисту населення і могутнім джерелом інвестування національної економіки.

РОЗДІЛ 2

РІВЕНЬ ПРОНИКНЕННЯ СТРАХОВОГО РИНКУ В ЕКОНОМІКУ УКРАЇНИ

Погоджуючись із думкою про те, що страхування є одним з основних чинників стимулювання економіки, можна навести такі аргументи: створення рівних прав для учасників ринку, можливість отримати вигоду, впевненість у подальшому розвитку підприємницької діяльності, нові стимули для збільшення продуктивності праці та забезпечення в економічному розвитку. Основним показником для визначення тенденцій розвитку страхового ринку є рівень проникнення страхування в економіку, який визначається як співвідношення валових страхових премій до валового внутрішнього продукту. Динаміка рівня проникнення страхування в Україні наведено в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Динаміка рівня проникнення страхування в економіку України
за 2014-2018 роки

Показники	Роки				
	2014	2015	2016	2017	2018
Валові страхові премії, млн. грн.	26 767,30	29 736,00	35 170,30	43 431,80	49 367,50
в тому числі:					
- валові страхові премії Life	2159,8	2 186,60	2756,1	2 913,70	3 906,1
- валові страхові премії non-life	24 607,50	27 549,40	32 414,2	40 518,10	45 461,4
ВВП, млн. грн.	1 566 728,00	1 979 458,00	2383182	2982920	3558706
Рівень проникнення	1,71	1,5	1,48	1,46	1,39
в тому числі:					
- рівень проникнення Life	0,13	0,11	0,12	0,1	0,11
- рівень проникнення non-life	1,58	1,39	1,36	1,36	1,28

Джерело: розраховано автором самостійно на основі [18, 21-24]

Розглядаючи ринок страхування на макрорівні, співвідносячи валові страхові премії усього страхового ринку до валового внутрішнього продукту в Україні, можемо зробити висновок, що протягом досліджуваного періоду відбулась тенденція до зменшення цього показника. Так у 2014 році показник

становив 1,71%, у 2015 році відбулось зменшення до 1,50%, у 2016 році — 1,48%, у 2017 році — 1,46%, а у 2018 році цей показник склав лише 1,39%. Це досить мізерний показник, порівняно з розвиненими країнами, в яких рівень проникнення у 2018 році становив 14,2% у Великобританії, 10,2% у США, у Польщі — 5,3% [19].

Така тенденція в Україні була зумовлена різним рівнем розвитку двох основних сегментів страхового ринку: розвитком страхування життя та іншими видами ризикового страхування. Рівень проникнення страхування життя протягом досліджуваного періоду мав нестабільну тенденцію і становив мізерну частку (у 2014 році – лише 0,13%, а у 2018 році – 0,11%). В той час рівень проникнення ризикових видів страхування мав значно більше значення проте характеризувався тенденцією до зменшення від 1,58% до 1,28% протягом досліджуваного періоду.

Загалом в Україні рівень проникнення страхування в економіку є на недостатньому рівні, проте згідно з Комплексною програмою розвитку фінансового сектору України заплановано поступово підвищувати рівень проникнення і вже в 2020 році цей показник має становити 7% [20].

Можемо відзначити, що зменшення рівня проникнення страхування в економіку зумовлено не зменшенням обсягів валових страхових премій, а більшим приростом ВВП (рис.1).

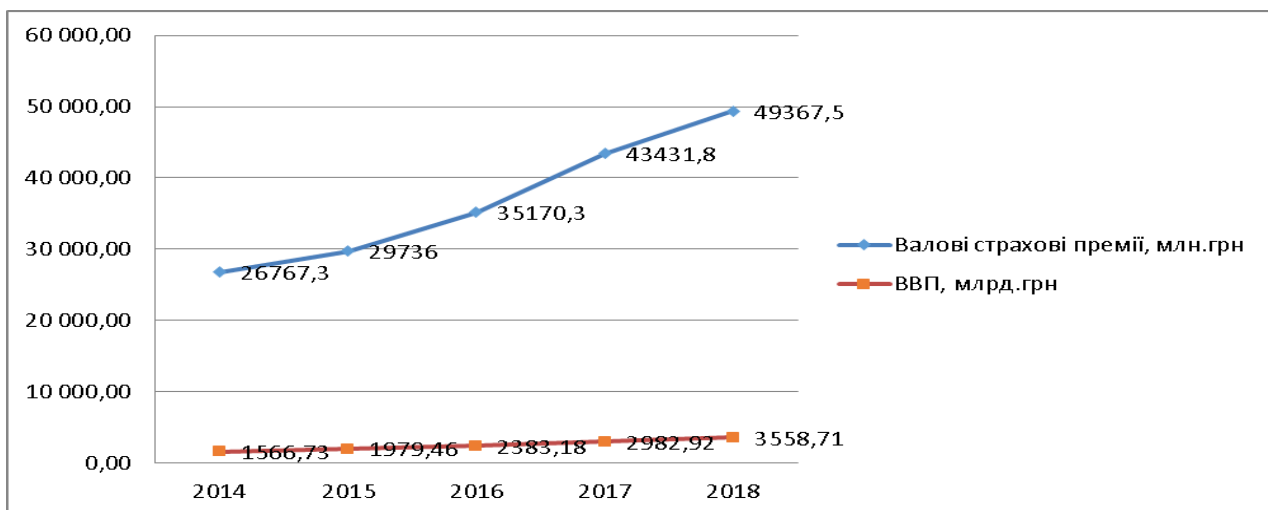

Рис.1. Динаміка ВВП та валових страхових премій в Україні за 2014-2018 роки

Джерело: побудовано автором за [18, 21-24]

ВВП протягом досліджуваного періоду мало стрімке зростання від 1566,73 млрд. грн. до 3558,71 млрд. грн. У 2015 році валові страхові премії становили 29736,00 млн. грн., що на 11,09% більше, ніж у 2014 році, так у 2016 році відбулось зростання на 18,28%, у 2017 році на 23,49%, а у 2018 році на 13,67% і склали 49367,5 млн. грн., що говорить про розвиток ринку страхування і збільшення кількості застрахованих осіб. Приріст валових страхових премій спостерігаємо і в розрізі страхування життя, і в розрізі інших ризикових видів страхування (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Динаміка страхових премій в Україні за 2014-2018 роки

Показники	Роки, млн. грн.					Темпи зростання, %			
	2014	2015	2016	2017	2018	2015-2014	2016-2015	2017-2016	2018-2016
Валові страхові премії	26 767,30	29 736,00	35 170,30	43 431,80	49 367,50	11,09	18,28	23,49	13,67
в тому числі:									
Валові страхові премії Life	2 159,8	2 186,60	2 756,1	2 913,70	3 906,1	1,24	26,05	5,72	34,06
Валові страхові премії non-life	24 607,50	27 549,40	32 414,2	40 518,10	45 461,4	11,96	17,66	25,00	12,20

Джерело: розраховано автором самостійно на основі [21-24]

Найбільший темп зростання відбувся за валовими преміями з страхування життя. Так у 2014 році страхові премії становили 2159,8 млн. грн., а у 2018 році 3906,1 млн. грн., що на 80,85% більше порівняно з 2014 роком. Валові страхові премії за ризиковими видами страхування становлять основну частку страхових премій в Україні, які також протягом досліджуваного періоду зростали з 24607,5 млн. грн. у 2014 році на 45461,4 млн. грн. у 2018 році. Тобто відмічаємо зростання вдвічі протягом останніх п'яти років.

Отже, домінуючою ланкою на страховому ринку є ризикове страхування, проте страхування життя також з кожним роком зростає і все більше залучає договорів по страхуванню, а тому є всі підстави стверджувати, що нарощення потужностей страховиків в контексті популяризації різних видів страхування в

перспективі дасть можливість підвищити значення показника рівня проникнення в економіку.

На сьогоднішній день страховий ринок представлений такими основними видами страхування (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Динаміка валових страхових премій за видами страхування в Україні за 2014-2018 роки

Показники	Роки, млн.грн					Темпи зростання, %			
	2014	2015	2016	2017	2018	2015-2014	2016-2015	2017-2016	2018-2016
Добровільне особисте страхування	3229	3224,9	4212,2	5485,9	7078,7	-0,13	30,61	30,24	29,03
Страхування життя	2159,8	2186,6	2756,1	2913,7	3906,1	1,24	26,04	5,72	34,06
Добровільне майнове страхування	15960,6	20221,5	10944,3	25495,6	27692,2	26,70	-45,88	132,96	8,62
Добровільне страхування відповідальності	1582,4	2336,2	1608,9	3254,6	3116,7	47,64	-31,13	102,29	-4,24
Недержавне обов'язкове страхування	3835,5	4922,4	5644,3	6282	7573,8	28,34	14,67	11,30	20,56
Всього	24607,5	27549,4	32414,2	40518,1	45461,4	11,96	17,66	25,00	12,20

Джерело: розраховано автором самостійно на основі [13-17]

Протягом досліджуваного періоду валові страхові премії з добровільного особистого страхування зростали, окрім 2015 року. Так у 2014 році страхові премії становили 3229 млн.грн., а у 2018 році 7078,7 млн. грн. За добровільним майновим страхуванням у 2015 році відбулось зростання на 26,7%, а вже у 2016 році відбулось зменшення на 45,9%, проте у 2017 та 2018 роках відбулось зростання показника до 27692,2 млн. грн. Валові страхові платежі за добровільним страхуванням відповідальності мали нестабільну тенденцію, так у 2015 році відбулось зростання на 47,6%, в той час як у 2016 році відбулось зменшення на 31,1%, проте у 2017 році відбулось різке зростання на 102,3%, що компенсувало падіння у 2015 році та у 2018 році відбулось зменшення показника на 4,2%.

Недержавне обов'язкове страхування мало стабільну тенденцію до зростання з 3835,3 млн. грн. до 7573,8 млн. грн. Зазначені тенденції зумовили певну структуру страхового портфеля, який чітко ілюструє попит потенційних страхувальників (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Структура валових страхових премій за видами страхування в Україні за 2014-2018 роки

Показники	Роки, %					Абсолютний приріст структури, %			
	2014	2015	2016	2017	2018	2015-2014	2016-2015	2017-2016	2018-2016
Добровільне особисте страхування	12,1	10,8	12	12,6	14,3	1,3	1,2	0,6	1,7
Страхування життя	8,1	7,4	7,8	6,7	7,9	-0,7	0,4	-1,1	1,2
Добровільне майнове страхування	59,6	57,5	57,5	58,7	56,1	-2,1	0	1,2	1,6
Добровільне страхування відповідальності	5,9	7,7	6,6	7,5	6,3	1,8	-1,1	0,9	-1,2
Недержавне обов'язкове страхування	14,3	16,6	16,1	14,5	15,3	2,3	-0,5	-1,6	0,8
Всього	100	100	100	100	100	-	-	-	-

Джерело: розраховано автором на основі [13-17]

Основний попит на послуги страхового ринку зконцентрований на такому виді послуг як добровільне майнове страхування, частка якого протягом досліджуваного періоду становила більше половини всіх зібраних страхових премій (від 59,6% до 56,1%). На другому та третьому місці по популярності серед населення та юридичних осіб були послуги за недержавним обов'язковим страхуванням (від 14,3% до 15,3%) та за добровільним особистим страхуванням (від 12,1% до 14,3%). Варто відзначити досить мізерний попит на послуги зі страхування життя (від 8,1% до 7,9%) та з добровільного страхування відповідальності (від 5,9% до 6,3%).

Можна наводити багато факторів, що стримують розвиток страхування, проте одним із немаловажних чинників є тенденції у виплатах страхових

відшкодувань (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Динаміка рівня валових страхових виплат в Україні за 2014-2018 роки

Показники	Роки, млн. грн.					Темпи зростання, %			
	2014	2015	2016	2017	2018	2015-2014	2016-2015	2017-2016	2018-2016
Валові страхові премії	26 767,3	29 736,0	35 170,3	43 431,8	49 367,5	11,1	18,3	23,5	13,7
в тому числі:									
Валові страхові премії Life	2 159,8	2 186,6	2 756,1	2 913,7	3 906,1	1,2	26,0	5,7	34,1
Валові страхові премії Non-life	24 607,5	27 549,4	32 414,2	40 518,1	45 461,4	12,0	17,7	25,0	12,2
Валові страхові виплати	5065,4	8100,5	8839,5	10536,8	12863,4	59,9	9,1	19,2	22,1
в тому числі:									
-валові страхові виплати Life	239,2	491,6	418,3	556,3	704,9	105,5	-14,9	33,0	26,7
-валові страхові виплати Non-life	4 826,2	7 608,9	8 421,2	9 980,5	12 158,5	57,7	10,7	18,5	21,8
Рівень страхових виплат	18,9	27,2	25,1	24,3	26,1	44,0	-7,7	-3,5	7,4
в тому числі:									
-рівень страхових виплат Life	11,1	22,5	15,2	19,1	18,0	103,0	-32,5	25,8	-5,5
-рівень страхових виплат Non-life	19,6	27,6	26,0	24,6	26,7	40,8	-5,9	-5,2	8,6

Джерело: розраховано автором самостійно на основі [13-17]

Порівнюючи із розвинутими ринками страхування, в Україні порогове значення рівня страхових виплат (30%) поки не досягається. Рівень валових виплат у 2014 році становив 18,9%, у 2015 році відбулось зростання до 27,2%, що вже майже наближало до порогового значення і було найвищим протягом досліджуваного періоду. У 2016 році рівень валових страхових виплат склав 25,1%, що на 2,1% менше порівняно з 2015 роком. У 2017 році знову було зменшення на 0,8% до 24,3%, проте у 2018 році відбулось зростання на 1,8% до 26,1%.

Високий, за мірками вітчизняного страхового ринку, рівень валових страхових виплат спостерігався з ризикових видів страхування (від 19,6% до 27,6%), а саме з обов'язкового страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів. Проте цей вид страхування не показує реальне

бажання страхувальників укласти договори страхування та користуватися послугами страховиків, а радше є закономірністю, до якого призвів його обов'язковий характер та висока ймовірність настання страхового випадку.

За договорами зі страхування життя спостерігаємо, на перший погляд не високе значення показника рівня виплат, проте він характеризується щорічними приростами. Це є закономірне явище для цього виду ринку страхування, оскільки характеризується довготерміновістю (мінімальний термін договору 10 років), а наявний на ринку приріст рівня виплат із 11,1% до 22,5% можна сміливо характеризувати як позитивну тенденцію.

Зазначені вище показники дають можливість відзначити, що розвиток страхування в цілому та його проникнення в економіку країни і завоювання належної позиції серед інших складових, що формують національну економіку, прямо пропорційно залежить від зростання попиту на страхові послуги.

Попит на страхові послуги можна охарактеризувати таким показником як кількість укладених договорів страхування (таблиця 2.6).

Таблиця 2.6

Динаміка кількості укладених договорів з страхування в Україні
за 2014-2018 роки

Показники	Роки, млн.од					Темпи зростання, %			
	2014	2015	2016	2017	2018	2015-2014	2016-2015	2017-2016	2018-2016
Кількість договорів з ризикового страхування	26,2	99,7	36,0	60,9	65,8	280,53	-63,89	69,17	8,05
Кількість договорів з страхування життя	1,3	1,5	1,3	1,4	2,9	15,38	-13,33	7,69	107,14
Всього	27,5	101,2	37,3	62,3	68,7	268,00	-63,14	67,02	10,27

Джерело: розраховано автором самостійно на основі [13-17]

Проаналізувавши дані таблиці можемо зробити висновок, що кількість договорів зростала протягом досліджуваного періоду, окрім 2015 року. Так кількість договорів з ризикового страхування зросла більше ніж вдвічі за 5 років (з 26,2 млн. од до 65,8 млн. од.). Кількість договорів з страхування життя теж зросла з 1,3 млн. од. до 2,9 млн. од. Така тенденція є позитивною, оскільки

кількість застрахованих осіб з кожним роком зростає, що свідчить про збільшення довіри до страхових компаній, а це є позитивним аспектом для зростання рівня проникнення страхування в економіку та закріплення своєї ніші.

Для того, щоб окреслити пріоритетні, для розвитку страхового ринку, напрями організації роботи з потенційними та діючими страхувальниками, необхідно дослідити за якими видами страхування укладається найбільше договорів, а які види є аутсайдерами страхового ринку, тобто які види страхових послуг користуються великим попитом, а які ні (табл. 2.7 та 2.8).

Таблиця 2.7

Динаміка та структура страхового портфеля страхування життя за кількістю укладених договорів в Україні за 2014-2018 роки

Показники	2014		2015		2016		2017		2018	
	тис. од	Частка, %	тис. од	Частка, %	тис. од	Частка, %	тис. од	Частка, %	тис. од	Частка, %
За договорами страхування, якими передбачено досягнення застрахованою особою визначеного договором пенсійного віку	1	0,1	0,1	0,0	0,8	0,1	1,5	0,1	2,4	0,1
За іншими договорами накопичувального страхування	161,3	12,7	796,9	53,3	323	24,0	210,2	14,8	231,6	8,0
За договорами страхування життя лише на випадок смерті	68,9	5,4	62,7	4,2	66,8	5,0	59,1	4,1	67,9	2,4
За іншими договорами страхування життя	1039,1	81,8	635,6	42,5	955,1	70,9	1153,3	81,0	2585,0	89,5
Всього	1270,4	100,0	1495,2	100,0	1346,7	100,0	1424,1	100,0	2888,7	100,0

Джерело: розраховано автором самостійно на основі [13-17]

Проаналізувавши динаміку та структуру страхового портфеля страхування життя в розрізі кількості укладених договорів, можемо зробити висновок, що серед населення практично зовсім не користуються попитом такі види як пенсійне та накопичувальне страхування. З одного боку це, звичайно, негативна ситуація, але з іншого – це є той потенціал, який зможе вивести страхування життя та весь страховий ринок на зовсім інший рівень, якщо вірно

та чітко визначити вектори роботи в напрямі популяризації саме цих видів страхування.

Таблиця 2.8

Динаміка та структура портфеля ризикового страхування за кількістю укладених договорів в Україні за 2014-2018 роки

Показники	2014		2015		2016		2017		2018	
	млн. од	Частка, %	млн. од	Частка, %	млн. од	Частка, %	млн. од	Частка, %	млн. од	Частка, %
Страховання від нещасних випадків	10,3	39,3	16,6	16,6	15,7	43,6	33,3	54,7	37,8	57,4
Медичне страхування	1,3	5,0	0,9	0,9	1,5	4,2	1,6	2,6	2,3	3,5
Страховання здоров'я на випадок хвороби	2,2	8,4	1,1	1,1	1,7	4,7	5,5	9,0	5,4	8,2
Страховання майна	3,3	12,6	31,1	31,2	3,2	8,9	2,9	4,8	2,6	4,0
Страховання фінансових ризиків	1	3,8	8,2	8,2	4,6	12,8	7	11,5	5,8	8,8
Інші	8,1	30,9	41,8	41,9	9,3	25,8	10,6	17,4	11,9	18,1
Всього	26,2	100,0	99,7	100,0	36	100,0	60,9	100,0	65,8	100,0

Джерело: розраховано автором самостійно на основі [13-17]

Найбільшу частку страхового портфеля ризикових видів страхування займають договори страхування життя від нещасного випадку, кількість яких зростала протягом досліджуваного періоду з 10,3 млн. од. до 37,8 млн. од. і становили 57,4% у структурі. Значну частку займають договори страхування фінансових ризиків, які становлять вже у 2018 році 8,8%, а в кількісному вираженні – 5,8 млн. од. Кількість договорів медичного страхування протягом досліджуваного періоду мала нестабільну тенденцію і у 2018 році становила лише 2,3 млн. од., в той час як договори страхування здоров'я склали 5,4 млн. од. або 8,2% у структурі.

Неоднозначною є динаміка кількості укладених договорів страхування в розрізі видів страхувальників (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Структура страхового портфеля за кількістю договорів в розрізі
страхувальників в Україні за 2014-2018 роки

Показники	Роки, %					Абсолютний приріст, %			
	2014	2015	2016	2017	2018	2015-2014	2016-2015	2017-2016	2018-2016
Кількість договорів страхування, укладених протягом звітного періоду	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-	-	-	-
у тому числі зі страхувальниками – фізичними особами	94,6	98,6	96,2	97,1	97,0	4,0	-2,4	0,9	-0,2
зі страхувальниками – юридичними особами	5,4	1,4	3,8	2,9	3,0	-4,0	2,4	-0,9	0,2

Джерело: : розраховано автором самостійно на основі [13-17]

Основна частка клієнтів страхових компаній є фізичні особи. Так у 2014 році саме фізичними особами укладено 94,6% усіх договорів, в той час як юридичні особи становили 5,4%. Це був найвищий показник укладання договорів юридичними особами. У 2018 році домінування саме фізичних осіб в числі страхувальників було беззаперечним із показником 97,0% в загальній структурі укладених договорів на страховому ринку України.

Дослідивши ринок страхування в Україні на макрорівні можемо зробити висновок, що домінуючою ланкою в розвитку страхування є ризикове страхування, яке розвивається більш-менш стабільно протягом досліджуваного періоду. Щодо страхування життя, то частка на ринку залишається незначною, проте з кожним роком цей показник зростає, що є позитивним для економіки країни і має неабиякий потенціал для збільшення кількості потенційних клієнтів.

РОЗДІЛ 3

ВЕКТОРИ ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ПРОНИКНЕННЯ СТРАХУВАННЯ В ЕКОНОМІКУ

З кожним роком в Україні все більше населення тим чи іншим шляхом долучається до страхування. Особливо це було характерним для докризового періоду стрімкого розвитку банківського кредитування та страхування заставного майна. Разом з тим, зростає й рівень обізнаності страхувальників щодо умов страхування, а також рівень страхової культури населення загалом.

Рівень проникнення прямо залежить від кількості договорів. Основним інструментом підвищення рівня проникнення є збільшення суми страхових премій, яке може досягатися збільшенням кількості страхувальників і їх готовністю до страхування. Саме в цьому контексті основний вектор менеджменту страхових компаній має бути спрямований на підвищення рівня страхової культури українців.

В соціальному середовищі часто оперують терміном «страхова культура» у різних засобах масової інформації, у спілкуванні, проте часто-густо більшість не розуміє цього терміну. Незважаючи на популяризацію цього терміну у різних документах, до сьогодні немає чіткого визначення що ж таке страхова культура.

За висловлюваннями багатьох авторів, під поняттям «страхова культура» розуміють рівень поширеності серед населення знань, навичок, правил, вимог, цінностей, які стимулюють споживачів до користування страховими послугами та їх фінансову грамотність. Однак варто зазначити, що страхова культура визначає не просто рівень поширеності, а виступає відбитком суспільної культури, тобто є результатом взаємодії людей.

Як зазначено в «Insurance in the Baltic Countries (2004р.)» термін «страхова культура» відноситься до рівня знань клієнтів і використання ними різних страхових інструментів [25].

Корабльова А. Г. Розглядає під страховою культурою рівень пізнання суспільства і його процесів, а також широту кругозору, що сприяють з'ясуванню

суті і значення страхування, а також дозволяють впроваджувати і використовувати в суспільному житті [26].

Страхову культуру у широкому значенні можна розглядати як:

- систему цінностей, правил, вимог, знань, норм, стереотипів, що визначають страхову поведінку людини, тобто ставлення споживача до страхових послуг, до інших споживачів страхових послуг, до інституціональних одиниць в страхуванні;

- характеристику рівня розвитку людини, її знань, навичок, здібностей і можливостей, які дають змогу їй не лише користуватися страховими послугами, але й усвідомлювати потребу в них, розуміти їх функціональне призначення та вигоду, будувати взаємостосунки у сфері страхування;

- спосіб організації життєдіяльності людини, ведення якої неможливе без механізму надання страхового захисту та використання внаслідок цього необхідних для її розвитку цінностей у вигляді створення корисного ефекту;

- особливий механізм передачі досвіду страхування в процес соціалізації людини.

Структурними елементами страхової культури виступають стереотипи страхової поведінки, норми, вимоги та цінності взаємодії суб'єктів ринку страхових послуг, а також їх знання, навички та вміння. Поза всяким сумнівом, всі ці елементи мають вагоме значення у формуванні страхової культури.

Вітчизняна страхова культура знаходиться на низькому рівні. Громадяни Європейських країн більше використовують страховий захист, аніж українці. Вони не заощаджують кошти на різні непередбачувані ситуації, а вкладають їх у страхування, оскільки чітко усвідомлюють, що це і є найдієвішим способом захистити себе від впливу таких ситуацій.

В Україні спостерігається недовіра до страхових компаній, через невпевненість в отриманні страхового відшкодування, збирання доказів страхової події, довгу процедуру розгляду страхової справи, яка затягується на невизначений термін, прагнення страхової компанії мінімізувати виплати страхових відшкодувань. Існує елементарна необізнаність про види страхових

продуктів щодо накопичувальних видів довгострокового страхування життя, про можливість інших варіантів розміщення вільних грошових коштів, крім банківських депозитів.

Однією із причин низької страхової культури також може бути низька кваліфікація кадрів, оскільки тільки декілька закладів вищої освіти готують страховиків. Проте з кожним роком ми спостерігаємо стрімке зростання страхового ринку, яке потребує кваліфікованих працівників. Тому актуальним постає питання щодо підготовки висококваліфікованих кадрів.

Оскільки для юридичних осіб сплачені страхові платежі є частиною їх прибутку, можна також стверджувати про те, що у підприємств недостатньо коштів для їх здійснення через нехватку вільних обігових коштів.

Для підвищення рівня страхової культури населення необхідно забезпечити прозорість діяльності учасників страхового ринку та запровадити програми інформування населення через засоби масової інформації про стан та перспективи страхового ринку, переваги отримання страхових послуг.

На сьогоднішній день рівень проникнення страхування в економіку залежить також від платоспроможності потенційних клієнтів для укладання договорів. Суму коштів, яку готові українці спрямовувати на послугу страхування життя можна проаналізувати за показником частки страхових платежів у заробітній платі (табл.3.1).

Таблиця 3.1

Динаміка частки страхових платежів у заробітній платі в Україні
за 2014-2018 роки

Показники	Роки				
	2014	2015	2016	2017	2018
Середня заробітна плата, грн.	4012	5230	6475	8777	10573
Середній розмір страхового платежу, грн.	973,4	293,8	942,9	697,1	718,6
Частка страхових платежів у заробітній платі, %	24,3	5,6	14,6	7,9	6,8

Джерело: розраховано автором самостійно на основі [13-17, 27]

Частка страхових платежів за останні роки зменшується, оскільки заробітна плата з кожним роком збільшується, а ріст середнього страхового

платежу є незначним. У 2014 та 2016 роках частка страхового платежу була досить відчутною, оскільки досягала майже четвертої частини заробітної плати. Проте, із зростанням розміру середньої заробітної плати для страхових компаній утворюється резерв для збільшення суми середнього страхового платежу.

Найпоширенішими каналами збуту страхових послуг є прямий продаж від страховика до страхувальника. Проте, на сьогодні актуалізується місце посередників на страховому ринку в Україні, які представлені страховими агентами та брокерами. Оскільки страхові посередники спрощують просування страхових послуг від компанії до клієнта-страхувальника, на них збільшується попит з обох сторін. В Україні тільки зароджується діяльність страхових посередників порівнюючи з іноземними країнами такими як Німеччина і США, в яких посередники займають більше ніж 50% збуту ринку страхування [28].

В Україні практично відсутнє стимулювання розвитку страхового посередництва від державних регулюючих інституцій та законодавства. Як результат – досить незначна кількість високопрофесійних страхових брокерів та агентів як у сфері страхування життя, так і в ризикових видах страхування. В Україні найпоширенішим видом страхового посередництва є страхові агенти – фізичні особи, які безпосередньо працюють у страховій компанії, або є її позаштатними працівниками. Така категорія посередників є досить зручною для компаній, проте рівень їх кваліфікації та фінансової грамотності зачасту буває далеким від бажаного. Пряма залежність заробітної плати від кількості укладених договорів досить часто призводить до непрофесійного консультування потенційного страхувальника, оскільки в роботі агента акцент на цінності клієнта зміщується в сторону швидкого особистого заробітку.

Свого часу брокер, як незалежна юридична особа, яка може представляти інтереси як страховика, так і страхувальника, в своїй діяльності постійно вивчає ринок, звертаючи увагу на зміни, які відбуваються, коливання ставок, розмірів страхового покриття, появу нових страхових продуктів. Також він орієнтується на зміни в законодавстві, які тим чи іншим способом впливають на бізнес

клієнта. Відтак, брокер є своєрідним фінансовим консультантом, репутація якого на ринку залежить від кількості задоволених клієнтів (страховиків чи страхувальників). Основне завдання брокера – завоювати довіру клієнта, що є дуже важливою умовою сталості страхового ринку. Водночас брокер в ідеалі чітко усвідомлює власну відповідальність перед ринком.

В діючій практиці страхових посередників із страховиками-резидентами в Україні спостерігаються позитивні тенденції, які характеризуються тим, що послуги страхових посередників представлені в реалізації всіх видів та форм договорів страхування. Більше того, спостерігається прямий зв'язок із зростанням кількості укладених договорів страхування посередниками та обсягів залучених страхових платежів.

Оскільки, постійно зростає кількість страхових посередників, а саме страхових агентів, потрібно зміцнити довіру населення до них. Як варіант досягнення зазначеного може бути встановлення чітких вимог до страхових посередників, зокрема до їх кваліфікації та професійності [29].

Сьогодні інтернет є новим способом продажу страхових послуг, який потрібно розвивати насамперед для страхових агентів. Такий канал збуту є найменш витратним, непотрібно витратити кошти на приміщення, необов'язково постійно знаходитись на робочому місці, можна з будь-якої точки країни пропонувати свої послуги.

Вирішення окреслених питань стане вагомим стимулятором розвитку страхового ринку в майбутньому. Варто відзначити прямий причинно-наслідковий зв'язок: зростання довіри населення до страхових посередників призведе до збільшення кількості укладених договорів, а значить і збільшення надходжень страхових платежів, тобто збільшення фінансових ресурсів, які можна буде використовувати як інвестиції і отримувати пасивний дохід. Все це в сукупності сприятиме тому, що Україна в недалекому майбутньому зможе конкурувати із іншими розвинутими країнами і в сфері страхування.

ВИСНОВКИ

Домінуючою ланкою страхового ринку України є ризикове страхування, в той час як страхування життя стрімко розвивається, але не займає лідируючої позиції на ринку. Рівень проникнення страхового ринку в Україні з кожним роком збільшується і укріплює свої позиції в економіці країни, що забезпечується збільшенням укладених договорів, як результат – приріст обсягу страхових премій в Україні майже в 2 рази протягом останніх п'яти років. На сьогоднішній день рівень проникнення страхування в економіку країни знаходиться на досить мізерному рівні та бажає бути кращим зважаючи на існуючі можливості та потенціал страхового ринку загалом.

Встановлено, що сучасний страховий ринок характеризується тим, що споживачами його послуг в основному є фізичні особи, про що свідчить динаміка структури договорів страхування за статусом страхувальника.

Зважаючи на особливості реалізації договорів страхування в розрізі їх видової класифікації за об'єктом страхування, варто відзначити цікаву закономірність: в основному найбільші обсяги надходжень страхових премій та кількість укладених договорів спостерігають за обов'язковими видами. Добровільні види страхування не користуються попитом серед населення. Зважаючи на це, можемо окреслити конкретні орієнтири напрямів роботи страховиків із потенційними страхувальниками з метою максимізації показника охопленості страхуванням ще не зайнятих сегментів ринку, що призведе до збільшення рівня проникнення страхування в економіку країни.

Основною пріоритетною ланкою в розвитку страхового ринку України має стати страхування життя. Перш за все тому, що в цьому є зацікавленість та підтримка держави. З одного боку, страхування життя є джерелом довгострокових інвестиційних ресурсів, яких так бракує для підйому вітчизняної економіки. З іншого, тому що страхові компанії із страхування життя доповнюють систему захисту та підтримки рівня життя громадян за рахунок самих громадян, і, таким чином, тягар соціального забезпечення

населення перерозподіляється між державою та ринком страхування.

Зважаючи на специфічність видів послуг, що продукуються страховим ринком, варто звернути увагу на таку їх характеристику, як суб'єктивізм. Це важливий параметр, на який мають звертати увагу перш за все менеджери та керівники страхових компаній, розробляючи стратегічні плани свого майбутнього розвитку. Необхідно чітко розуміти, якою б привабливою та доступною не була та чи інша продукувана послуга, вона буде реалізована лише тоді, коли потенційний страхувальник сформує власну суб'єктивну думку про її необхідність. Зважаючи на це, пріоритетним вектором роботи має бути спрямування всіх зусиль (і страховиків, і держави) на формування страхової культури в населення.

Не менш важливим кроком є формування інституту професійного страхового посередництва, діяльність яких має бути спрямована не просто на формування додаткового заробітку, а на надання якісної фінансової консультації потенційним страхувальникам з метою забезпечення їх потреб на високому рівні. В цьому контексті можемо відзначити показник частки достроково-розірваних договорів страхування в структурі страхового портфеля, як один із критеріїв рівня професійності інституту страхового посередництва. Чим менша частка – тим вища результативність роботи посередників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александрова М. М. Страхування: навчально – методичний посібник. К.: ЦУЛ, 2002. 280 с.
2. Головка А. Т., Денисенко М. П., Ковтун І. О., Кабанов В. Г. Основи довгострокового страхування: Навч. посібник. Алеута, 2007. 444 с.
3. Горбач Л. М. Страхова справа: Навч. посібник. – 2 - ге вид., виправлене. К.: Кондор, 2003. 252 с.
4. Страхування: Підручник / Керівник авт. колективу і наук. ред. С.С. Осадець. Вид. 2-ге, перероб. і доп. КНЕУ, 2002. 599 с.
5. Декрет Кабінету Міністрів України «Про страхування». *Україnabusiness*. 1993. №47-49.
6. Історія розвитку страхового ринку. *Голос України*. 1996. № 186-187.
7. Про страхування. Закон України від 07.03.1996 р. №85/86 ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/85/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 22.01.2020 р.).
8. Новые страхи. *Деловая неделя*. 1998. № 1-2.
9. Про внесення змін до Закону України «Про страхування» від 4.10.2001 р. Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2745-14> (дата звернення: 22.01.2020 р.).
10. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про страхування» від 10.04.2008 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/251-17> (дата звернення: 22.01.2020 р.).
11. Квасовський О. Р., Стецько М. В. Проблемні аспекти прямого оподаткування страхових компаній в Україні. *Фінанси України*. 2011. №1. С. 52-63.
12. Forbes Україна. Податкові виклики для страховиків. – 09 лютого 2015 року. URL: <http://forbes.ua/ua/opinions/1387361-podatkovyi-vikliki-dlya-strahovikiv> (дата звернення: 24.01.2020 р.).
13. Консолідований звіт страхового ринку Національної комісії, що

здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг за 2018 рік
URL:https://www.nfp.gov.ua/files/OgliadRinkiv/SK/2018_rik/2018/konsol_IV_2018.xls (дата звернення: 25.01.2020 р.).

15. Консолідований звіт страхового ринку Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг за 2017 рік
URL:https://www.nfp.gov.ua/files/OgliadRinkiv/SK/2017_rik/konsol_%D0%86V_2017.xls (дата звернення: 25.01.2020 р.).

16. Консолідований звіт страхового ринку Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг за 2016 рік
URL: https://www.nfp.gov.ua/files/konsol_4_2016.xls (дата звернення: 25.01.2020 р.).

17. Консолідований звіт страхового ринку Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг за 2015 рік
URL: https://www.nfp.gov.ua/files/DepFinMon/zvitni_dani/konsol_4_2015.xls (дата звернення: 25.01.2020 р.).

18. Валовий внутрішній продукт URL:
<https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp/> (дата звернення: 25.01.2020 р.).

19. Statistical Yearbook of German Insurance 2018. URL:
<https://www.en.gdv.de/resource/blob/36494/8bb7e53b2e4fd0d88b412b1d9d0add65/statistical-yearbook-2018---download-datei-data.pdf> (дата звернення: 26.01.2020 р.).

20. Постанова Правління НБУ від 18.06.2015 року №391, що затвердила Комплексну програму розвитку фінансового сектору України до 2020 року URL:
<http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=18563297>(дата звернення: 26.01.2020 р.).

21. Підсумки діяльності страхових компаній за 2018 рік. Фориншурер, страхование. URL : <https://forinsurer.com/files/file00654.pdf> (дата звернення: 25.01.2020 р.).

22. Підсумки діяльності страхових компаній за 2017 рік. Фориншурер, страхование. URL : <https://forinsurer.com/files/file00634.pdf> (дата звернення: 25.01.2020 р.).

23. Підсумки діяльності страхових компаній за 2016 рік. Фориншурер, страхование. URL : <https://forinsurer.com/files/file00602.pdf> (дата звернення: 25.01.2020 р.).

24. Підсумки діяльності страхових компаній за 2015 рік. Фориншурер, страхование. URL : <https://forinsurer.com/files/file00565.pdf> (дата звернення: 25.01.2020 р.).

25. «Insurance in the Baltic Countries (2004р.)» URL: http://www.oecd-ilibrary.org/finance-and-investment/insurance-in-the-balticcountries_9789264021082-en (дата звернення: 25.01.2020 р.).

26. Ковиков А. П. Страховая культура населения. URL: <http://www.creativeconomy.ru/articles/13038> (дата звернення: 29.01.2020 р.).

27. Розмір середньої заробітної плати в Україні URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/salary/average/ukraina/> (дата звернення: 29.01.2020 р.).

28. Корнілова О. М., Буршитіна Ю. В. Статистична оцінка ринку страхових послуг України. *Збірник наукових праць Дніпропетровського національного університету. Серія: Економіка*, 2016. № 3 (6) URL: vestnikdnu.com.ua (дата звернення: 29.01.2020 р.).

29. Удосконалення системи регулювання посередництва в Україні URL: http://www.ier.com.ua/files/publications/Policy_papers/German_advisory_group/2005/U4_ukr.pdf (дата звернення: 29.01.2020 р.).